

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ABU HOMID AL-G'AZZOLIY ASARLARIDA RATSIONALIZM VA SENSUALIZM TUSHUNCHALARINING TALQINI

Butoyev Ilxom Uzokovich

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti, dotsent.

e-mail: ilkhombutaev@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8776-4623>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Abu Homid al-G'azzoliyning bilish nazariyasida ratsionalizm va sensualizm tushunchalarining talqini tahlil qilinadi. Abu Homid al-G'azzoliy islom tafakkuri tarixida nafaqat mutakallim va faqih, balki faylasuf, mantiqshunos hamda tasavvuf nazariyotchisi sifatida ham tanilgan. Uning ilmiy merosi falsafa, ilohiyot, axloq va bilish nazariyasi kabi ko'plab sohalarni qamrab oladi. Maqolada mutafakkirning bilish nazariyasida aqliy va hissiy bilishning o'rnini, ularning o'zaro munosabati hamda bilim hosil qilish jarayonidagi ahamiyati yoritiladi. Al-G'azzoliy aqlning bilish jarayonidagi muhim o'rnini e'tirof etgan holda, uni hissiy tajriba va ma'naviy idrok kabi boshqa bilish shakllari bilan uyg'unlashtirishga intilgani ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: bilish nazariyasi, ratsionalizm, sensualizm, axloq, aql, bilish, hissiy bilish, ilmiy bilim, falsafiy bilim, tajriba, ma'naviy idrok.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЙ РАЦИОНАЛИЗМА И СЕНСУАЛИЗМА В ТРУДАХ АБУ ХАМИДА АЛЬ-ГАЗАЛИ

Бутоев Илхом Узокович

Каттакурганский государственный педагогический институт, доцент.

Аннотация.

В статье анализируется интерпретация понятий рационализма и сенсуализма в теории познания Абу Хамида аль-Газали. В истории исламской мысли Абу Хамид аль-Газали известен не только как мутакаллим и факих, но и как философ, логик и теоретик суфизма. Его научное наследие охватывает широкий круг областей, включая философию, теологию, этику и теорию познания. В статье рассматриваются место рационального и чувственного познания в гносеологии мыслителя, их взаимосвязь и значение в процессе формирования знания. Показано, что аль-Газали, признавая важную роль разума в процессе познания, стремился согласовать его с другими формами познания, включая чувственный опыт и духовное постижение.

Ключевые слова: теория познания, рационализм, сенсуализм, этика, разум, познание, чувственное познание, научное знание, философское знание, опыт, духовное постижение.

INTERPRETATION OF THE CONCEPTS OF RATIONALISM AND SENSUALISM IN THE WORKS OF ABU HAMID AL-GHAZALI

Butoyev Ilxom Uzokovich

Kattakurgan State Pedagogical Institute, Associate Professor.

Abstract.

This article analyzes the interpretation of the concepts of rationalism and sensualism in Abu Hamid al-Ghazali's theory of knowledge. In the history of Islamic thought, Abu Hamid al-Ghazali is known not only as a theologian and jurist but also as a philosopher, logician, and theorist of Sufism. His intellectual legacy encompasses a wide range of fields, including philosophy, theology, ethics, and epistemology. The article examines the role of rational and sensory cognition in al-Ghazali's epistemology, their interrelationship, and their significance in the process of acquiring knowledge. It demonstrates that while al-Ghazali recognized the important role of reason in cognition, he sought to integrate it with other forms of knowledge, including sensory experience and spiritual perception.

Keywords: epistemology, rationalism, sensualism, ethics, reason, cognition, sensory cognition, scientific knowledge, philosophical knowledge, experience, spiritual perception.

Kirish. Bugungi kunda insoniyat evolyutsiyasi masalasi ilm-fan taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'zining dolzarbligini saqlab, insoniyatni qiziqtirib kelayotgan muhim mavzulardan biridir. Shu jumladan, Sharq falsafasi tarixida insonni qurshab turgan borliqni anglash imkoniyatlari, bilimning manbalari va haqiqatga erishish yo'llari masalasi doimo muhim ilmiy muammolardan biri bo'lib kelgan. Bunday qarashlar, ayniqsa, o'rta asr musulmon falsafasida inson kamolotini yuksaltirish uchun aql va tajribaning o'zaro munosabati, falsafiy tafakkur va diniy bilimlarning uyg'unligi

masalalari bosh muhokamalardan bo'lgan. Ana shunday murakkab ilmiy muhitda Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy o'zining chuqur falsafiy qarashlari bilan alohida o'rin egallaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy (1058, Tus (Eron) – 1111) — islom ilohiyotchisi, faylasuf, mutasavvif. U dastlab fiqh, kalom va falsafa ilmlarini o'rgandi. Keyinchalik Bag'doddagi Nizomiya madrasasida faoliyat yuritib, o'z davrining eng nufuzli olimlaridan biriga aylandi.

Bir hikoyada keltirilishicha, "G'azzoliy yoshligida ona yurtida Ahmad ibn Muhammad Rozkoniyan fiqh ilmini oladi. So'ngra Jurjonga safar qilib, imom Abu Nasr Ismoilining huzurida ta'lim oladi va ko'plab narsalarni yozib oladi.

Mazkur yozib olingan narsalarni o'sha vaqt tilida "Ta'liyya" deb nomlanar edi. Keyin G'azzoliy ona yurtlari Tusga qaytadilar. Yo'lda ajoyib hodisa yuz berdi. U haqda G'azzoliyning o'zlari quyidagilarni aytadilar:

"Yo'lto'sarlar yo'limizni to'sdilar va ular mening bor-budimni olib qo'ydilar. Ketayotganlarida ortlaridan ergashdim. Shunda ularning boshlig'i menga qarab: "Orqangga qayt! Sho'ring qursin! Bo'lmasa, halok bo'lasan!" dedi.

"Men Undan salomatlikni tilaydigan zot nomi bilan so'rayman, faqat ta'liyyalarimni qaytarib ber. Baribir sizlarga ulardan foyda yo'q", dedim.

"Ta'liyyang nima?" dedi u.

"Anavi xaltadagi kitoblardir. Men ana o'shalarni eshitaman, yozib olaman va ichidagi ilmni olaman deb hijrat qilganman", dedim. U kulib yubordi-da:

"Qanday qilib sen ulardagi ilmni bilasan?! Biz ularni sendan tortib oldik-ku! Sen ulardan judo bo'lding! Ilmingdan ajrab qolding!" dedi. So'ngra u odamlaridan biriga amr qilgan edi, u xaltani menga qaytarib berdi... Tusga yetib borganimdan keyin uch yil harakat qilib, barcha ta'liyyalarni yod olib, yo'lto'sarlar ilmimni tortib ololmaydigan bo'lib oldim" [1].

Abu Homid al-G'azzoliy islom tafakkuri tarixida nafaqat mutakallim va faqih, balki faylasuf, mantiqshunos hamda tasavvuf nazariyotchisi sifatida tanilgan. Uning ilmiy merosi falsafa, ilohiyot, axloq va bilish nazariyasi kabi ko'plab sohalarni qamrab oladi. G'azzoliy yashagan davrda musulmon Sharqida yunon falsafasi ta'sirida shakllangan falsafiy maktablar, xususan, Abu Nasr Forobiy va Abu Ali Ibn Sino qarashlari keng tarqalgan edi.

Abu Homid al-G'azzoliy ana shunday ilmiy muhitda bilimning ishonchli asoslarini aniqlashga harakat qildi. "Uning asosiy maqsadi inson qanday qilib haqiqiy bilimga erishishi mumkinligini aniqlashdan iborat edi. Shu sababli uning asarlarida sezgi, aql, tajriba va vahiy kabi bilim manbalari chuqur tahlil qilinadi" [2].

Mutafakkirning bilish nazariyasida ratsionalizm va sensualizm masalalari alohida ahamiyatga ega. Ratsionalizm (lotincha *ratio* — aql, aql-idrok) — aql-idrokni bilishning va kishilar xulq-atvorining yagona asosi deb hisoblovchi falsafiy yo'nalishdir [3]. Ratsionalizm inson bilimining asosiy manbai sifatida aqlni e'tirof etsa, sensualizm bilimning dastlabki manbai sifatida hissiy tajribani ilgari suradi. Sensualizm (lotincha *sensus* — sezgi, his) — bilish nazariyasida his-tuyg'u va sezgilarni bilishning asosiy manbai deb e'tirof etuvchi falsafiy yo'nalishdir [4]. G'azzoliy bu ikki yo'nalishga nisbatan o'ziga xos yondashuvni ishlab chiqib, ularning imkoniyatlari va chegaralarini ko'rsatadi.

G'azzoliy fikricha, inson bilim olish jarayonida avvalo sezgi orqali tashqi olam haqidagi ma'lumotlarni oladi. Biroq sezgi bergan ma'lumotlar doimo mukammal va mutlaq haqiqatni ifodalamaydi. Shuning uchun inson sezgi ma'lumotlarini aql yordamida tahlil qilishi va tekshirishi zarur [5], deb alohida ta'kidlaydi.

G'azzoliyning "Al-Munqiz min ad-dalol" asari esa uning bilish jarayoni haqidagi eng muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu asarda mutafakkir haqiqatni izlash yo'lida turli ilmiy yo'nalishlarni o'rganib chiqqani va bilimning ishonchli manbalarini izlagani haqida yozadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ratsionalizm inson bilimining asosiy manbai sifatida aql va tafakkurni e'tirof etuvchi falsafiy yo'nalish hisoblanadi. Ushbu qarashga ko'ra, inson ayrim haqiqatlarga faqat hissiy tajriba orqali emas, balki mantiqiy fikrlash, tahlil va aqliy xulosalar yordamida ham erisha oladi. Abu Homid al-G'azzoliyning bilish nazariyasida aql masalasi markaziy o'rinlardan birini egallashini ta'kidlab o'tadi. U "aqlni insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi asosiy xususiyatlardan biri sifatida baholaydi. Uning fikricha, insonning ilm olish qobiliyati aynan aql orqali namoyon bo'ladi. Aql insonni nafaqat moddiy olamni tushunishga, balki axloqiy va ma'naviy masalalarni anglashga ham yo'naltiradi" [1].

Mutafakkirning "Ihyo ulum id-din" asarida aql tushunchasiga alohida e'tibor qaratilgan. "G'azzoliy aqlni inson qalbida mavjud bo'lgan ilohiy ne'mat sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, aql yordamida inson yaxshini yomondan, foydalini zararlidan va haqiqatni yolg'ondan ajrata oladi" [2]. Shu bilan birga, G'azzoliy aqlning imkoniyatlarini mutlaq deb hisoblamaydi. Unga ko'ra, aql mavjud borliqni anglashda katta imkoniyatlarga ega bo'lsa-da, barcha haqiqatlarni mustaqil ravishda bilish qudratiga ega emas. Ayniqsa, ilohiyot, oxirat va vahiy bilan bog'liq masalalarda inson aqli ma'lum chegaralarga duch keladi [3].

G'azzoliy aqlni ikki jihatdan ko'rib chiqadi. Birinchisi — kundalik hayotdagi amaliy aql bo'lib, u insonning xatti-harakatlarini boshqaradi. Ikkinchisi — nazariy aql bo'lib, u ilmiy va falsafiy bilimlarni egallash imkonini beradi. Mutafakkir aynan nazariy aql orqali inson borliqning umumiy qonuniyatlarini anglashga intilishini qayd etadi [4].

Sensualizm falsafada inson bilimining asosiy manbai sifatida hissiy tajribani e'tirof etuvchi yo'nalish hisoblanadi. Ushbu qarashga ko'ra, inson tashqi olam haqidagi dastlabki bilimlarni ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish va teginish kabi sezgi organlari orqali oladi. Abu Homid al-G'azzoliy bilish nazariyasida hissiy idrok masalasiga katta e'tibor qaratib, sezgining inson bilimlarini shakllantirishdagi ahamiyatini tan oladi. G'azzoliy fikricha, insonning tashqi dunyo bilan birinchi aloqasi aynan sezgi orqali amalga oshadi. "Sezgilar inson uchun mavjud narsalar haqida dastlabki ma'lumotlarni beradi va keyingi aqliy faoliyat uchun asos yaratadi. Biroq mutafakkir sezgilarni mutlaq va xatosiz bilim manbai deb

hisoblamaydi. Uning nazarida, sezgi vositasida olingan bilim doimo tekshirish va tahlil qilishga muhtojdir" [5].

"Al-Munqiz min ad-dalol" asarida G'azzoliy insonning bilim manbalarini tahlil qilar ekan, avvalo, hissiy bilimlarning tabiatiga murojaat qiladi. U dastlab sezgilarni ishonchli bilim manbai sifatida qabul qilish mumkinligini ko'rsatadi, biroq keyinchalik sezgi ba'zi holatlarda insonni chalg'itishi mumkinligini ta'kidlaydi. Masalan, inson uzoqdagi narsani kichik deb ko'rishi yoki suv ichidagi to'g'ri tayoqni egri shaklda idrok qilishi mumkin. Bu kabi misollar orqali G'azzoliy sezgilar borliqni aks ettirishda muayyan chegaralarga ega ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun hissiy tajriba aql tomonidan tekshirilishi va tushuntirilishi zarurligiga alohida urg'u berib kelgan.

G'azzoliy sensualizmni mustaqil va yakuniy bilish nazariyasi sifatida qabul qilmaydi. Uning qarashlariga ko'ra, sezgi bilim jarayonining boshlang'ich bosqichi bo'lib, u aqliy tafakkur bilan to'ldirilgandagina mukammal bilim shakllanadi. Mutafakkirning fikricha, inson ko'z orqali narsalarning tashqi belgilarini ko'radi, ammo ularning mohiyatini faqat aql yordamida anglaydi. Masalan, inson tabiat hodisalarini kuzatish orqali ma'lum bilimlarga ega bo'ladi, lekin ushbu hodisalarning sabablarini tushunish uchun tafakkur talab qilinadi [6]. Bu borada tafakkur haqida: "*Tafakkursiz tashlangan ming nazar fikr-la boqqan birgina ko'zdan ojizdir...*" deb keltiradi.

Abu Homid al-G'azzoliyning bilish nazariyasi faqat aql yoki faqat hissiy tajribaga asoslanmaydi. Mutafakkir inson bilimini shakllantiruvchi bir necha manbalarni e'tirof etadi. Uning fikricha, sezgi, aql, tajriba va vahiy insonning borliqni anglash jarayonida o'zaro bog'liq holda faoliyat yuritadi. Shu sababli G'azzoliyning epistemologik qarashlari bir yoqlama emas, balki kompleks xarakterga ega [7]. G'azzoliy inson bilimining shakllanish jarayonini bosqichma-bosqich rivojlanadigan hodisa sifatida tushuntiradi. Dastlab inson sezgi organlari orqali tashqi olam haqidagi ma'lumotlarni qabul qiladi. Keyinchalik aql ushbu ma'lumotlarni tahlil qiladi, umumlashtiradi va ilmiy xulosalar chiqaradi. Eng yuqori bosqichda esa inson ma'naviy idrok va ilohiy bilim orqali haqiqatning chuqurroq mohiyatini anglash imkoniyatiga ega bo'lishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, G'azzoliy bilish jarayonida uch asosiy bosqichni ko'rsatadi:

1. **Hissiy bilish** — tashqi olam haqidagi dastlabki bilimlarni beradi.
2. **Aqliy bilish** — ushbu bilimlarni tahlil qiladi va umumlashtiradi.
3. **Ma'naviy bilish** — insonni oliy haqiqatlarni anglashga olib boradi.

Bu tizim G'azzoliyning ratsionalizm va sensualizm o'rtasida muvozanat yaratganini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Abu Homid al-G'azzoliyning bilish haqidagi qarashlari bugungi falsafiy tadqiqotlarda ham muhim ahamiyatga ega. Uning aql, tajriba va ma'naviy idrok o'rtasidagi munosabat haqidagi fikrlari zamonaviy epistemologiya asosiy muammolari bilan hamohangdir. Hozirgi falsafada ham inson bilimining manbalari, tajriba va tafakkurning o'zaro aloqasi, ilmiy bilimning chegaralari kabi masalalar dolzarb hisoblanadi.

Abu Homid al-G'azzoliyning bilish nazariyasi Sharq falsafasi tarixidagi eng chuqur va murakkab konsepsiyalardan biridir. Uning ratsionalizm va sensualizmga bo'lgan munosabati muvozanatli xarakterga ega bo'lib, u har ikki yo'nalishning imkoniyatlari va chegaralarini tahlil qilgan. G'azzoliy aqlni insonning muhim bilish vositasi sifatida baholaydi. Shu bilan birga, u aqlning barcha haqiqatlarni mustaqil ravishda anglay olmasligini ta'kidlaydi. Sensualizm masalasida esa u hissiy tajribani bilimning boshlang'ich manbai deb tan oladi, biroq uni mutlaq haqiqat mezon sifatida qabul qilmaydi.

Shunday qilib, G'azzoliyning epistemologik qarashlari ratsionalizm va sensualizmni uyg'unlashtirgan, inson bilimining ko'p qirrali tabiatini ochib bergan falsafiy tizim sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. *Aqoid ilmi va unga bog'liq masalalar*. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2021. – 376 b. – B. 210–211. ([Asaxiy](https://asaxiy.uz/product/shaih-muhammad-sodik-muhammad-yusuf-akoid-ilmi-va-unga-boglik-masalalar))
URL: <https://asaxiy.uz/product/shaih-muhammad-sodik-muhammad-yusuf-akoid-ilmi-va-unga-boglik-masalalar>
2. Abu Homid al-G'azzoliy. *Al-Munqiz min ad-dalol*. – Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiya, 2005. – B. 25–32.
URL: https://sites.dlib.nyu.edu/viewer/books/columbia_aco003476/display?lang=ar
3. Ratsionalizm so'zining ma'nosi [Elektron resurs]. ([Izoh.uz](https://izoh.uz))
URL: <https://izoh.uz/word/ratsionalizm>
4. Sensualizm so'zining ma'nosi [Elektron resurs]. ([Izoh.uz](https://izoh.uz))
URL: <https://izoh.uz/word/sensualizm>
5. Abu Homid al-G'azzoliy. *Ihyo ulum ad-din*. – Bayrut: Dor al-Ma'rifa, 2004. – 1-jild. – B. 85–90. ([MapiFax](https://shamela.ws/book/9472))
URL: <https://shamela.ws/book/9472>
6. Watt W. M. *Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazali*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963. – P. 75–85. ([Ghazali](https://www.ghazali.org/articles/watt.htm))
URL: <https://www.ghazali.org/articles/watt.htm>
7. Fakhry M. *A History of Islamic Philosophy*. – 3rd ed. – New York: Columbia University Press, 2004. – 472 p. – P. 225–230. ([Columbia University Press](https://cup.columbia.edu/book/a-history-of-islamic-philosophy/9780231132206/))
URL: <https://cup.columbia.edu/book/a-history-of-islamic-philosophy/9780231132206/>
8. Nasr S. H. *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy*. – Albany: State University of New York Press, 2006. – 390 p. – P. 110–115. ([JSTOR](https://www.jstor.org/stable/ji.18254484))
URL: <https://www.jstor.org/stable/ji.18254484>
9. Griffel F. *Al-Ghazali's Philosophical Theology*. – New York: Oxford University Press, 2009. – 408 p. – P. 180–190. – DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195331622.001.0001. ([academic.oup.com](https://academic.oup.com/book/27461))
URL: <https://academic.oup.com/book/27461>